

विज्ञान कथा आणि मी

- डॉ. जयंत नारळीकर

BHARAT
JAGTAP '93

तो दिवस मला चांगला आठवतो जेव्हा मला लिहिण्याची उर्मी आली. १९७४ साली अहमदाबाद येथे एक परिसंवाद होता. एका नामवंत वैज्ञानिक संस्थेने त्या परिसंवादाचे आयोजन केले होते. परिसंवादातील वक्ता श्रोत्यांना झोप आणण्याचे काम चोख बजावत होता. अगदी थोडे श्रोते व्याख्यान ऐकण्याचा केविलवाणा प्रयत्न करित होते. मी मात्र त्या व्याख्यानाचा नाद केव्हाच सोडून दिला होता.

नेमक्या अशाच एका क्षणी मला असे वाटले आता आपण का सुरु करू नये? परिसंवादाच्या संयोजकानी पुरविलेले कागद मी पुढे ओढले आणि लिहिण्यास सुरुवात केली.

‘कृष्ण विवर’ ही कथा प्रकाशात आली ती अशी. विज्ञान कथा लिहिण्याचा तो माझा पहिलाच प्रयत्न होता. ही कथा मी मराठीत लिहिली. मराठी विज्ञान परिषद, मुंबई या संस्थेने आयोजित केलेल्या विज्ञान कथा स्पर्धेसाठी कथा पाठवावी असा विचार माझ्या मनात घोळत होता.

स्पर्धेच्या संयोजकांनी कथेच्या लांबीबद्दल, शब्द संख्येबद्दल ज्या अटी घातल्या होत्या त्यामध्ये माझी ही कथा बसत होती. मी प्रवेश पत्रिका भरली ती मात्र कचरतच. नारायण विनायक जगताप या नावाने मी प्रवेश पत्रिका भरली. मी धारण केलेल्या नावाची अद्याक्षरं माझ्या खऱ्या नावाच्या अद्याक्षरांशी बरोबर उलट्या क्रमाने होती. मराठी विज्ञान परिषदेचे पदाधिकारी माझे नावच काय तर हस्ताक्षरे देखील ओळखतील अशी भिती मला वाटल्याने मी ती कथा माझ्या पत्नीस लिहून काढण्यास सांगितली व ती कथा स्पर्धेसाठी पाठवून दिली.

माझ्या त्या कथेला प्रथम पारितोषिक मिळाले हे जेव्हा मला समजले तेव्हा मला सुखद धक्का बसला. मी विज्ञान कथा लिहू शकतो याचे समाधान झाल्यामुळे मी त्यापुढे आणखी कथालेखन करण्याचा विचार फार गांभीर्याने न करता थांबणार होतो. तसेच पारितोषिक एका शास्त्रज्ञाला मिळाल्याचे समजल्यामुळे विज्ञान कथा लिहिण्यासाठी इतर लेखकाना प्रवृत्त करण्याचे काम मराठी विज्ञान परिषद पुढे सुरु ठेऊ शकणार होती. पण तसे झाले मात्र नाही.

अखिल भारतीय मराठी साहित्य सम्मेलनाच्या वेळी श्रीमती दुर्गाबाई भागवत यांनी आपल्या अध्यक्षीय भाषणात माझ्या लिखाणाचा खास गौरव केला.

महान व्यक्तीनी, खास प्रसंगी केलेल्या वक्तव्यामुळे नवे प्रवाह निर्माण होण्यास मदत होते. असे आपल्या देशात नेहमी घडत असते. मग विज्ञान कथा यापासून अलिप्त कशी राहिल?

त्या सम्मेलनानंतर विज्ञान कथा हे मराठी साहित्याचे एक महत्त्वाचे अंग बनले. मराठी साहित्य क्षेत्रात विज्ञान कथांचे एक नवे दालन उघडले गेले. हे दालन उघडणारा मानकरी मला ठरविण्यात आले होते दिवाळी अंकात.

विज्ञानकथा हवीच असे संपादकाना वाटू लागले. दिवाळी अंकाचे संपादक विज्ञान कथेसाठी विचारणा करू लागले. दररोज अनेक पत्रे येऊ लागली. हे सर्वच मला सर्वस्वी अनपेक्षित होते.

या बाबत एक मुद्दा स्पष्ट करणे मला आवश्यक वाटते. मी विज्ञानकथा लिहिण्यापूर्वी मराठीमध्ये विज्ञानकथा लिहिल्या गेल्या आहेत. अगदी १९१५ मध्ये मनोरंजन मासिकात श्रीधर बाळकृष्ण रानडे यांची विज्ञानकथा प्रकाशित झाली होती. त्यानंतर या शतकाच्या पाचव्या आणि सहाव्या दशकात बरेच विज्ञान कथाकार तयार झाले. काहींनी स्वतःचे साहित्य निर्माण केले तर काहींनी भाषांतरे केली होती. डी. सी. सोमण, डी. पी. खांबेटे, नारायण धारप, बी. आर भागवत ही काही यातील नावे आहेत. सर्वत्र लेखकांची नावे मी देऊ शकत नाही. पण मराठीत विज्ञान कथेच्या उगमाबाबतची वस्तुस्थिती स्पष्ट केली आहे, असे मला वाटते.

विज्ञान कथा लिहिण्यास मी का प्रवृत्त झालो? मला असे वाटते, मी खगोल शास्त्राचा विद्यार्थी असल्याने सत्य काय आहे आणि कथा कादंबऱ्यांमध्ये काय सांगितले जाते याची मला जाणीव आहे. पृथ्वीवरचे आपले अस्तित्व ध्यानात घेतले तर हे समजते की माणूस इवलासा आहे आणि त्या भोवतीचे विश्व अफाट आहे. हे सारे विश्व समजून घेणे तसे खूप अवघड आहे. “आपण समजतो त्यापेक्षा हे विश्व अधिक गूढ आहे इतकेच काय आम्ही समजू शकू त्यापेक्षाही ते अधिक गूढ आहे.” असे जे. बी. एस. हॉल्डेन म्हणतो.

वरील पार्श्वभूमी ध्यानात घेता असे वाटते की विज्ञानकथा लिहिण्यासाठी कल्पनांची उणीव कधीच भासणार नाही. या कल्पना कथेच्या रूपात सादर कशा करायच्या हाच एक प्रश्न आहे. कथेमध्ये एक समतोल साधला जाणे आवश्यक आहे. विज्ञानकथेला विज्ञानाच्या अभ्यासक्रमाचे स्वरूप येऊन चालणार नाही. तसेच वैश्वीक गूढ जे आहे त्याचे रूपांतर भयकथा किंवा परिकथेत करून चालणार नाही. अनेक विज्ञानकथा, (त्यामध्ये माझ्याही काही कथांचा समावेश करता येईल) असा समतोल न साधला गेल्यामुळे प्रभावी झालेल्या नाहीत असे दिसून येते.

जे स्वतः शास्त्रज्ञ आहेत आणि विज्ञान कथा लिहितात त्यांना मात्र एक फायदा नेहमी होतो. एखाद्या वैज्ञानिक प्रश्नाविषयी त्यांना जे वाटते ते आपल्या कथेमध्ये अधिक प्रभावीपणे सांगू शकतात. असे करण्याची मुभा त्यांना त्या विषयासंबंधीचा शोधनिबंध प्रसिद्ध करताना नसते. शोध निबंधात तथ्यांवर भर दिला जातो व अटकळींना दुय्यम स्थान असते.

जे कथेमध्ये मांडण्यात आले आहे ते पुढे खरे ठरले तर? फ्रेड हॉयल हे माझे खगोलशास्त्रातील गुरू, मार्गदर्शक, विज्ञान

कथा लिहिण्याची प्रेरणा देखील मी त्यांच्याकडूनच घेतली, 'दि ब्लॅक क्लाऊड' ही त्यांची गाजलेली कादंबरी. आपल्या कादंबरीत त्यांनी हैड्रोजनसारखे वायू आणि ताऱ्यां दरम्यान पसरलेले धुलीकण (Interstellar cloud) यापासून बनलेल्या ढगाबद्दलची कल्पना मांडली आहे. या शतकाच्या पाचव्या दशकात त्यांनी ही कल्पना मांडली या क्षेत्रात काम करणाऱ्या शास्त्रज्ञांना असे रेणूचे ढग, अवकाशात असतात ही कल्पनाच मान्य नव्हती. हा विरोध लक्षात घेऊन फ्रेड हॉयेल यानी विज्ञानविषयक नियतकालिकात हा शोधनिबंध सादर केला नाही. त्यांनी त्याची कादंबरी केली. ही 'ब्लॅक क्लाऊड' नावाची कादंबरी पुष्कळ गाजली. पण पुढील दशकात जे संशोधन झाले त्या संशोधनाद्वारे असे ढग आणि धुलीकण अवकाशात असतात हे सिद्ध झाले आहे. एक गोष्ट नम्रपणे नमूद करावीशी वाटते. ती आहे मला वाटणाऱ्या (विकृत) समाधानाबाबतची! 'स्वीफ्ट टटल' हा धूमकेतू पुढील वारीत सूर्याजवळ येताना पृथ्वीवर आपटणार आहे असा तर्क केला जात आहे. हे घडणार आहे बावीसाव्या शतकात. पुढील काळात या धूमकेतूबाबतची माहिती आपणाला मिळू शकेल तेव्हा हा तर्क तपासून पाहता येईल.

समाधान वाटण्याचे एक कारण म्हणजे सुमारे अठरा वर्षांपूर्वी अशाच आशयाची एक कथा मी लिहिली होती. अशा प्रकारचे अपघात टाळण्यासाठी जी पद्धत मी कथेत सांगितली आहे तशीच पद्धत आता शास्त्रज्ञ सूचवीत आहेत. यदाकदाचित असा धोका निर्माण झाला तर त्याला सामोरे जाण्याचे तंत्रज्ञान २२ व्या शतकातील शास्त्रज्ञ नक्कीच विकसीत करतील असा विश्वास मला वाटतो. मी आज काय म्हणालो हे पाहण्यासाठी पुढे या अंकाची फाईल उपयोगी पडेल असे वाटते!

मी विज्ञानकथा का लिहितो? दररोजच्या संशोधनाच्या कामातून विरंगुळा मिळावा म्हणून. सामान्य वाचकाला वैज्ञानिक विश्वातील एखादा थरारक अनुभव द्यावा म्हणून. विज्ञानाचे महत्त्व आणि वैज्ञानिक दृष्टीकोन समाजाला मिळावा यासाठी.

माझे काही कलावादी साहित्यिक मित्र मला म्हणतात की असा दृष्टीकोन पुढे ठेऊन केलेले लिखाण म्हणजे साहित्य नव्हे. मी अशा साहित्यिकांना विचारतो की एका दृष्टीकोनातून लिहिलेल्या साहित्याला आपण साहित्य मानावयास तयार नसाल तर मग तुळसीदासाचे रामचरित मानस किंवा महाराष्ट्रातील संत वाङ्मयाला काय म्हणणार आहात? या साहित्याला तुम्ही साहित्य म्हणणार नसाल तर तुमच्या साहित्यासाठी वेगळे मानदंड तुम्ही वापरले पाहिजेत.

हा लेख संपविताना समीक्षकांचे काही मुद्दे मला ध्यानात घ्यावयाचे आहेत. आणि त्यांना उत्तर देणे आवश्यक आहे. जगात कोणीही परिपूर्ण नसतोच. एक लेखक म्हणून माझ्या स्वतःच्या मर्यादा आहेत. याबद्दलची जाणीव मला आहे. मी

मराठी, हिंदी आणि इंग्रजी भाषेमध्ये लिखाण करतो. या भाषातील निम्मे लेखक दर्जाने माझ्यापेक्षा वरचे आहेत हे मला माहीत आहे. माझ्या टीकाकारांनी केलेली टीका मला मान्य आहे. माझ्या कथांमधील पात्रे निरस आहेत, कथानक प्रभावी नाही वगैरे ...

विज्ञानकथांचे समीक्षण करताना मात्र मराठी समीक्षक खूपच खालच्या पातळीवर गेलेले आहेत. काही उदाहरणांवरून याची कल्पना येते.

काही समीक्षक अशी तक्रार करतात की माझ्या कथेतील पात्रे खूपदा इंग्रजी शब्दांचा वापर करतात. या समीक्षकांना माझे उत्तर असे की, इंग्रजी शब्दाचा उच्चार न करता त्यांनी दिवसभर मराठी बोलून दाखवावे. त्यांना कळेल की, काही इंग्रजी शब्द हे दैनंदिन जीवनात अगदी रूढ झाले आहेत इतर भाषेतील शब्द आपल्या भाषेत आल्यामुळे भाषा विकसीत होते, समृद्ध होते असे मला सुचवायचे आहे. आज शुद्ध समजले जाणारे शब्द कधीकाळी बाहेरूनच आले होते हे विसरून चालणार नाही.

इंग्रजी भाषा ही विज्ञानाची भाषा म्हणून मान्यता पावलेली भाषा आहे. जगभर ती वापरली जाते. आणि म्हणून टी. व्ही., टेलिफोन, फॅक्स, रडार रॉकेट हे इंग्रजी शब्द कथांमधून वापरले जाणे स्वाभाविक आहे. तज्ञ लोकांच्या समित्या या इंग्रजी शब्दांचे कृत्रीम मराठी भाषांतर देऊ शकतील. पण सामान्य वाचक जर या शब्दाना स्वीकारू इच्छित असेल तर ते शब्द वापरण्यावर बंदी का असावी?

माझ्या धूमकेतूवरील कथेवर टीका करताना एका समीक्षकाने खूप खालची पातळी गाठली. त्यांच्या मते ती कथा फ्रेड हॉयेल यांच्या 'ऑक्टोबर द फर्स्ट इज टू लेट' या कादंबरीची नक्कल आहे. या टीकेने चकीत होऊन मी मूळ कादंबरी लक्षपूर्वक वाचली. माझे कथानक, मूळ वैज्ञानिक कल्पना याबाबत कोठे साम्य आहे का हे तपासून पाहिले. माझी कथा आणि फ्रेड हॉयेल यांची कादंबरी यामध्ये एकच साम्य होते ते म्हणजे ऑक्टोबरची पहिली तारीख October the first!

त्या समीक्षकाला भेटण्याचा योग आला. मी त्याला विचारले आपण फ्रेड हॉयेल यांची मूळ कादंबरी वाचली आहे काय? वाचली असल्यास.

मी माझ्या कथेचे कथानक त्या कादंबरीतून घेतले हे कशावरून ते आपण सांगू शकाल काय? त्यांनी हे मान्य केले की कादंबरी त्यांनी वाचलीच नव्हती. कादंबरीच्या नावावरूनच त्यांनी असा दावा केला होता!

अशा प्रकारच्या खूप चुका होत गेल्या आहेत. त्यातून विनोदही निर्माण झाला आहे. एका विद्वानाने विज्ञानकथा या विषयावर एक प्रबंध लिहिला, सादर केला. या प्रबंधाला एका विद्यापीठाने डॉक्टरेटही बहाल केली. या विद्वानाने पूर्वीच्या समीक्षकांसारखीच चूक केली आहे. मूळ लिखाण वाचण्याचे

कसलेच कष्ट न घेता, भारतीय विज्ञान कथा लेखक इंग्रजी विज्ञानकथामधून कथानक उचलतात असे ठोकून दिले आहे. या बाबतीत आणखी एक गम्मत झाली.

कॉनन डॉयल्सच्या शेरलॉक होम्स कथांचा मी खूप चाहता आहे. गम्मत म्हणून मी एक प्रयोग केला. होम्स आणि बॉटसन यांना पात्रे म्हणून घेऊन मी विज्ञान कथा लिहिली. मराठी धर्तीवर कथा लिहिताना शैली मात्र कॉनन डॉयलची राहिल याची काळजी मी घेतली. अनेक वाचकांना वाटले मी हे भाषांतरच केले आहे. काही वाचकांनी पत्रे पाठवून मूळ कथेबाबत विचारणा देखील केली.

आमच्या वरील विद्वानाने तर कमालच केली. पूर्वीच्या टीकाकारापेक्षा, त्यांनी एक पाऊल पुढेच टाकले. ती माझी कथा कॉनन डॉयलच्या 'ओपल टियारा' या कथेवरून मी घेतली आहे असे जाहीर केले. कॉनन डॉयल यानी या नावाची कथाच लिहिलेली नसताना त्यांनी हा शोध कसा लावला हे त्यानाच ठाऊक. माझी कथा Relativity and time travel या तत्त्वावर बेतलेली आहे. आणि कॉनन डॉयल तर या विषयावर काहीच लिखाण करू शकत नसता. कारण त्या काळी हा विषय फार निवडक शास्त्रज्ञांनाच समजत असे.

मी वूडहाऊस यांचासुद्धा खूप चाहता आहे. एक कथा मी वूडहाऊस यांच्या शैलीत सादर केली. अनेकांची येथे सुद्धा फसगत झाली. वूडहाऊस यांच्या बर्टी वुस्टर व जीवजच्या

एका कथेचेच मी भाषांतर केले आहे असे अनेकाना वाटले. अनेकानी पूर्वीप्रमाणेच मूळ कथानकाबाबत विचारणा देखील केली. वूडहाऊस यानी अशी कथाच लिहिलेली नाही हे समजल्यावर त्यांनी माझ्या प्रयत्नांची प्रशंसा केली.

काहीजण विचारतात तुम्हाला विज्ञानकथा लिहायला वेळ कसा मिळतो. विचारणाऱ्याचा सूट असा असतो की संशोधनाचे काम सोडून तुम्ही हे काय करीत आहात? माझे त्या सांगणे आहे की विज्ञानकथा लिखाण हा माझा विरंगुळा आहे.

विज्ञानकथा लिहिण्यासाठी वेळ कसा मिळवायचा हा देखील एक मुद्दा आहेच. दिवसाच्या चोवीस तासातील प्रमुख वेळ आपल्या नोकरीच्या किंवा व्यवसायाच्या कामासाठी घावा लागतो. झोप आणि जगण्यासाठी इतर आवश्यक गोष्टी आहेतच. त्यासाठी काही वेळे देणे आवश्यक आहे. यामध्ये थोडा वेळ मिळतो तो मात्र आपण असाच घालवतो.

कधी कधी असे पण होते. आपण विमानतळावर बसलेले असतो आणि जाहीर करण्यात येते की विमान सुटावयास दोन तासाचा उशीर आहे. यावेळी त्रागा करून घेऊ नका. माझा सल्ला आठवा वही समोर ओढा आणि लिहायला लाग. आपणही विज्ञानकथा लिहू शकाल.

